

І. Л. Бутич

ГЕОГРАФІЧНІ ОПИСИ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

Для другої половини XVIII ст. характерне велике зацікавлення громадськості й уряду економічними питаннями. Воно безпосередньо зв'язане з розвитком економічного життя, з тими глибокими зрушеннями, що відбувалися в соціально-економічних відносинах.

Інтерес уряду й громадськості привів до конкретного вивчення природи і господарського життя шляхом географічних експедицій і анкетних обстежень. З ініціативи М. В. Ломоносова були споряджені великі географічні експедиції. Академія наук організувала подорожі академіків Гмеліна, Гільденште-та, Палласа, Лепехіна, Озерецковського, Іноходцева та ін. Вільне економічне товариство згуртувало навколо себе широке коло людей, які займалися вивченням виробничих сил. Перші анкети, що дістали урядову санкцію, виходили від наукових установ — Академії наук і Шляхетського кадетського корпусу.

Прямим розвитком програми загального географічного опису Російської імперії були організовані урядом топографічні описи¹. Перші з них зв'язані з генеральним межуванням, укази про яке відносяться до 50-х років XVIII ст. Але практично до межування приступили через 10 років. Розпочате в 60-х роках, генеральне межування в своєму дальшому розвитку зв'язане з проведенням в життя «Установлення про губернії 1775 р.».

Намісникам і губернаторам рекомендувалось складати топографічні описи підвладних їм областей. Сенат, заслухавши 1 листопада 1777 р. рапорти московського і воронезького губернаторів і розглянувши надіслані ними короткі відомості про всі міста (коли виникли, їх межі, число мешканців, прибутки, річки й озера, промисли), наказав: «Присланные от московско-

¹ Б. Д. Греков. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII века.— Летопись занятий археографической комиссии за 1927—1928 годы. Л., 1929, вып. 35, стор. 39—104; Л. Н. Рубинштейн. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в.— памятники географического и экономического изучения России.—«Вопросы географии», сб. 31. М., 1953, стор. 39—41.

то и воронежского гг. губернаторов описания отдать для хранения в Сенатский архив, а сим гг. губернаторам дать знать, что Сенат учиненные ими описания приемлет с особливым удовольствием [...] Всех других губерний гг. начальникам предписать, что к особливому Сената удовольствию московский и воронежский гг. губернаторы, возымеv труд, сочинили всем ведомства их губернии городам, с принадлежащими к ним уездами, топографические описания и представили Сенату. А как таковые описания желательны бы было иметь и по всем губерниям, то Сенат об оном уведомляет для того, что не употреблят ли и других губерний гг. начальники своего старания к собранию и доставлению в Сенат равномерно сведения»².

В результаті проведеної роботи відклався величезний описовий і картографічний матеріал (статистичний, географічний, топографічний, демографічний, економічний), значення якого усвідомлювали й сучасники. Тому ряд цих описів появився друком невдовзі після їх складання в «Месяцословах», «Собраниях сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы», а також у вигляді окремих видань³.

* * *

У другій половині XVIII ст. посилилась колонізаторська політика царизму на Україні. В інструкції Катерини II генерал-прокурору Вяземському була накреслена ціла програма дальшого підкорення царизму України, Прибалтики та ін. У відповідності з цією програмою в 1764 р. було остаточно ліквідовано гетьманство і управління Лівобережною Україною доручено відновленій Малоросійській колегії на чолі з президентом П. О. Румянцевим. Першим кроком у діяльності Румянцева було проведення перепису населення і господарств з метою збільшення податків у царську казну⁴.

На початку 80-х років XVIII ст. були ліквідовані всі залишки автономного устрою на Україні. В 1781 р. поділ на полки і полковий адміністративно-політичний устрій були ліквідовані і на Лівобережній Україні. Вона була перетворена у звичайну провінцію Російської імперії. Згідно з «Установ-

² Полное собрание законов Российской империи, т. XX, № 14671.

³ [Ларионов С.]. Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий, вкратце собранное Сергеем Ларионовым, того наместничества Верхней расправы прокурором. М., 1786; [Загоровский Н.]. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии из татарской истории кн. Щербатова. Начертания европейской истории Готфрида, Ахенвалла и политической истории Самуила Пуффендорфа. М., 1788.

⁴ Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населенных пунктов. К., 1958. У додатку до показчика див. бібліографію генерального опису Лівобережної України, складену М. М. Ткаченком (стор. 139—148).

ленням про губернії 1775 р.» територія Лівобережної України була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. В січні (9, 19 і 27) 1782 р. були відкриті намісницькі правління⁵. Генерал-губернатором цих намісництв призначено П. О. Румянцева, якому туг належала вся повнота військової і цивільної влади. Посилання адміністративного апарату проводилось для закабалення народних мас і боротьби проти народних рухів. Та перш ніж відкрити намісництва, було проведено велику підготовчу роботу, зокрема здійснено детальний опис території майбутніх намісництв. Це зробила комісія на чолі з А. С. Милорадовичем, якого царським указом від 5 травня 1779 р. призначено «быть в Малой России губернатором и присутствовать в тамошней коллегии»⁶. Організація і робота комісії Милорадовича відбита в документах Другої малоросійської колегії⁷, а також у працях О. Лазаревського⁸, М. Бережкова⁹, П. Федоренка¹⁰.

3 липня 1779 р. П. О. Румянцев писав у Малоросійську колегію: «Для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и сделания нужных примечаний я, не успевая обозреть самолично весь сей край за многими иными лежащими на мне делами, препоручил здешнему господину ген.-губ. поручику и кавалеру Милорадовичу обехать знатную часть оного, а Малороссийская коллегия благоволит назначить для него канцелярских служителей, сколько он потребует»¹¹.

Іншим ордером, виданим в той же день, Румянцев роз'яснював Милорадовичу суть доручення. Він пропонував йому негайно виїхати до Глухова, взяти з Малоросійської колегії необхідну кількість «для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезд ваш денег из малороссийского скарба, о чем от меня особливо предписано оной коллегии, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны и при устье Сейма, переправясь чрез оной на Борзну, на Онбиш и, переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а оттуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу и Сухою [Оржицею] ... по Днепр, до границы Новороссийской губернии, следовать возвратно по устье реки Судости. В продолжение сего

⁵ Опис відкриття намісництв див. А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. IV, гл. 34.

⁶ Черниговские губернские ведомости, 1888, № 19.

⁷ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 54, оп. 2, спр. 457.

⁸ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский. К., 1888, стор. X—XIII.

⁹ [М. Бережков]. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». Нежин, 1910.

¹⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931, стор. XII—XIX.

¹¹ Черниговские губернские ведомости, 1888, № 22.

об'їзда маєте, ваше пр-во, обозреть лично лежащие в сей части города, местечка, села, деревни и всякие селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морально-го их положения [...] и учиня всему описание, в обстоятельстве мне представить»¹².

Комісія Милорадовича складалася з двох груп: представників козацької старшини і канцеляристів. Якщо представники першої групи брали участь у роботі комісії тільки на початку, то канцеляристи працювали до відкриття намісництва.

Комісії допомагали магістрати, сотенні правління тощо.

У своїй роботі комісія керувалася інструкцією А. С. Милорадовича, складеною відповідно до настанов П. О. Румянцева. Її суть зводиться до такого:

1. Вживати всі можливі заходи до того, щоб ні один населений пункт не залишився поза описом. Для цього члени комісії зобов'язані побувати в усіх населених пунктах.

2. Опис кожного населеного пункту повинен бути всебічний і точний.

3. В кожному випадку слід вказувати кількість дерев'яних і кам'яних, державних і приватних будинків, а також кількість мешканців з зазначенням їх станової приналежності.

4. Описуванню підлягали пристані і фабрики. При цьому вимагалось вказати, на якій сировині працює підприємство, чи є на ньому наймані робітники. Крім того, цей пункт передбачав ретельний опис стану сільського господарства, ремесла і торгівлі. Треба було вказати, чи збувається продукція сільського господарства і куди саме.

5. Групи зобов'язані були інформувати одна одну про хід роботи. В разі виявлення пропусків наказувалось негайно описати пропущені населені пункти, зробивши відповідні відмітки.

6. Визначні населені пункти описувати з особливою увагою.

7. Описувачам надавалось право вимагати від сотенних правлінь виписки з ревізій про кількість населення, а також зазначалось, що вони не повинні заїжджати в міста і містечка, бо їх буде описувати сам Милорадович.

8. Описувачі зобов'язувались кожні два дні інформувати Милорадовича про виконану роботу, додаючи до рапортів і самі описи¹³.

Як цього й вимагав ордер Румянцева від 3 липня 1779 р., комісія спочатку об'їхала і описала східну частину Лівобережної України. Описування західної частини почалося в травні 1780 р. У наступному 1781 р. всі матеріали опису були систематизовані, складені карти, і 24 листопада все надіслано в Малоросійську колегію.

¹² А. А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. XI.

¹³ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), стор. VIII—IX.

Описи Новгород-Сіверського і частково Чернігівського намісництв були у свій час опубліковані¹⁴. Опис Київського намісництва десь загубився і досі не знайдений. Його розшуки потрібно продовжити, і, цілком ймовірно, вони закінчатся успіхом.

Крім згаданого, в державних архівах зберігаються інші описи Київського намісництва, які не використовуються в історичних дослідженнях. Про них є лише згадки в працях І. Катаєва¹⁵, В. С. Іконникова¹⁶, П. Федоренка¹⁷, Л. Н. Рубінштейна¹⁸, М. А. Цветкова¹⁹, В. М. Кабузана²⁰, Ф. П. Максименка²¹.

З цілого ряду описів інших намісництв найбільш відомий топографічний опис Чернігівського намісництва О. Ф. Шафонського. Про нього, крім вищеназваних авторів, писали О. М. Лазаревський²², П. М. Добровольський²³, М. Стороженко²⁴, М. М. Бережков²⁵, О. М. Апанович²⁶.

¹⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931; Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. II, вып. 3-4, 5-6; Черниговские губернные ведомости, 1867, № 41—48; 1868, № 1, 4, 6, 7, 9.

¹⁵ И. Катаев. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге.—Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда, изданные под редакцией проф. Е. К. Редина, т. II; Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 13. Харьков, 1902, стор. 33—90.

¹⁶ В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. I, ч. 1, стор. 131, 574—575; т. I, ч. 2, стор. 1330.

¹⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), стор. VIII—IX.

¹⁸ Л. Н. Рубинштейн. Топографическое описание наместничеств и губерний XVIII в.—памятники географического и экономического изучения России.—«Вопросы географии», сб. 31, стор. 77—78.

¹⁹ М. А. Цветков. Картографические материалы Генерального межевания.—«Вопросы географии», сб. 31, стор. 90—100.

²⁰ В. М. Кабузан. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII—начала XIX вв.—Проблемы источниковедения, вып. XI. М., 1963, стор. 153—195.

²¹ Ф. П. Максименко. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР.—«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4.

²² А. М. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский. К., 1888; т. II. Полк Неженский. К., 1893; т. III. Полк Прилуцкий. К., 1902.

²³ П. М. Добровольский. Топографическое описание Чернигова, Нежина и Сосниц.—Труды Черниговской губернской архивной комиссии, кн. IV, стор. 137—218.

²⁴ Н. Стороженко. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского.—«Университетские известия», 1886, № 18, стор. 132.

²⁵ [М. М. Бережков]. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». Нежин, 1910.

²⁶ О. М. Апанович. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговського наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.—«Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 126—132.

До складання описів намісництв, в тому числі й Київського, мав пряме відношення П. О. Соїмонов — один з перших членів Російської академії. Це підтверджують архівні матеріали. Так, у своєму листі до в. о. воронезького і харківського генерал-губернатора В. О. Чорткова від 26 лютого 1784 р. П. О. Соїмонов писав, що Катерина II доручила «сочинить для собственного ее употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточно сведения иметь не буду, истребовать оное от господ генерал-губернаторов»²⁷. Як це видно з листа П. О. Румянцева до П. О. Соїмонова, останній розіслав всім генерал-губернаторам розпорядження про складання описів намісництв²⁸, додавши до нього спеціальну програму. Ця програма складається з трьох частин.

Перша частина — топографічний опис намісництва в цілому. Вона включає 25 пунктів-питань, суть яких зводиться до такого: 1. Між якими градусами географічної широти і довготи знаходиться намісництво, а коли це не відомо, то на скільки верств простягається в довжину і ширину. 2. З якими намісництвами або іншими державами межує і з якого боку. 3. Коли відкрито. 4. На скільки ділиться округів або повітів. 5. З яких попередніх повітів вони створені. 6. Які нові міста при цьому створені і як вони раніше називалися; чи є міста (провінціальні або воеводські), які перестали бути окружними центрами через незручне розміщення. 7. Яка місцевість — гориста чи рівна, який переважає ґрунт — сухий чи вологий, чорнозем, піщаний чи глинистий. 8. Чи є гори, які відрізняються від звичайних висотою, своїм складом або наявністю металів чи мінералів. 9. В яких повітах є ліси і яких порід дерева, на скільки верст розкинулися і поблизу яких річок. 10. Які є болота і степи, що заслуговують на увагу. 11. Які визначні річки протікають через намісництво, вказати їх ширину і глибину в різних місцях, якість води, чи судноплавні, наявність порогів і мілин, що перешкоджають судноплавству, пристаней і перевозів; зазначити, звідки витікає річка — з озера, болота чи гори — і поблизу якого міста, села чи хутора, а також в яку річку впадає і де саме; мимо яких міст або визначних сіл тече, який берег цих річок — гористий чи луговий, яка довжина русла річки, які види риби живуть, які річки впадають і чи не міняють вони при з'єднанні з іншими річками своєї назви, з якого місця судноплавні і т. д. Все це треба було вказати про великі і середні річки, які через все або значну частину намісництва протікають, що ж до малих річок, то належало описати їх верхів'я, гирла і вказати довжину русла.

²⁷ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 1.

²⁸ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. Воєнно-учений архів (далі — ВУА), спр. 18768, арк. 1.

Якщо в них живуть особливі породи риби, то і про них розказати. 12. Чи є варті уваги озера, їх розміри, які до них річки впадають або з них витікають, а також яка в них риба живе, чи не мають вони періодичного припливу або відпливу води і чи немає в них вирів. 13. Чи немає де мінеральних вод і які вони. 14. Який клімат і, виходячи з місцезнаходження, які бувають зміни в повітрі. 15. Почтові дороги, звідки, куди і через які місця проходять і на чиему утриманні коні. 16. Що сіють і які бувають врожаї. Якщо мають лишки хліба, то куди їх вивозять для продажу, а якщо не вистачає, то де купують. 17. Які водяться звірі і птиці та чи немає яких особливих видів, якщо є, то описати їх ґрунтовніше. 18. Якої віри мешканці і яким духовним властям підлягають. 19. Чи є серед них розкольники та іновірці і в яких містах вони живуть, скільки тих і інших душ обох статей окремо. 20. Які є суди й інші установи. 21. Які є народи в намісництві, крім російських, що вони мають відмінне в способі їх життя, вдачі, звичаях, одязі й мові. 22. Скільки душ чоловічої і жіночої статі різних станів за останньою ревізією. 23. Скільки поселень взагалі і скільки окремо міст, слобід, сіл і хуторів, визначніші з них коротко описати. 24. Скільки всього в намісництві землі та угідь, хоча б приблизно, а якщо можна, то зазначити, яку площу займають річки, озера, болота, міські садиби. Це потрібно для того, щоб можна було визначити площу намісництва. 25. Скільки в намісництві державних прибутків, як окладних, так і неокладних окремо і разом, за якими законами вони збираються.

Друга частина — опис міста. Вона складається з 16 питань.

1. Під яким градусом географічної широти і довготи знаходиться. 2. На якій відстані від сусідніх міст, від центру намісництва і столиць. Причому для центрів намісництв вимагалось вказувати відстань від столиць і центрів сусідніх намісництв, а для повітових — відстань від центру намісництва і навколишніх повітових міст. 3. На якій річці розташоване місто і з якого берега за течією, який він — гористий чи луговий. 4. Чим оточений — горами, лісами чи степом. 5. Місце розташування і окружність, довжина і ширина, яка фігура. 6. На які частини ділиться місто, від чого походять назви їх, в якій частині знаходяться урядові будинки і де більше приватних. 7. Який герб, коли і ким пожалуваний. 8. Якщо можна встановити початок, то вказати ким, коли і в зв'язку з чим побудоване і ким спочатку було заселене. 9. Під чийм володінням було, ким і як протягом часу управлялось, які стались зміни. 10. Які є в ньому варті уваги будови — монастирі, церкви, міські укріплення, казенні будинки для судових установ і житла чиновників, гостинні двори, училища, виховні будинки, лікарні, приюти та ін., а також будови фабрик, крамниць тощо. 11. Скільки в місті парафій і при них священно- і церковнослужителів. Про кожную

церкву вказати: кам'яна чи дерев'яна, коли побудована і яка з них заслугоує на особливу увагу. 12. Якими людьми місто населене, чи немає між ними різниці у визнанні віри і в чому ця різниця полягає, що відокремлює їх від православної церкви і скільки всіх мешканців у місті. 13. Чим торгують і якими промислами займаються мешканці міста, звідки одержують товари, куди свої вивозять і на яку суму. Які мають мистецтва і ремесла та чим більше займаються. 14. Чи бувають ярмарки, в який час року, чи довго тривають, чим на них торгують і звідки приїжджають купці. 15. Фабрики і заводи, кому належать, чи великі, звідки необхідні для них матеріали одержують, куди вивозять товари і скільки на них майстрових людей. 16. Звідки одержують для харчування і для прожиття продукти і речі, чи мають сади і які овочі вирощують.

Третя частина — опис повіту. Вона включає 20 пунктів, а саме: 1. З якими повітами межує, на скільки в ширину і довжину простягається. 2. Яке місце розташування — гористе чи рівне. 3. Яка земля, її родючість, що сіють і які врожаї вирощують. 4. Чим орють землю: плугом чи сохою, волами чи кіньми, чим землю угноюють, в яку пору року починають оранку і сівбу тощо. 5. Чи мають мешканці доволі лісу для будівництва та інших потреб, чи задоволені орною землею і сіножатями, чи немає необробленої землі. 6. Озера, їх окружність, довжина і ширина, річки, що до них впадають і з них витікають, протоки, що з'єднують їх з іншими озерами або річками, і які види риби живуть в них. 7. Скільки всіх рік і річок у повіті, як кожна з них називається, де її верхів'я, в яку річку впадає і на скільки верст простягається. 8. Чи немає яких урочищ, що відомі якимись історичними подіями. 9. Число монастирів і пустинь, ким вони побудовані, чи немає чого вартого уваги, на якій відстані від міста і скільки в них монахів. 10. Скільки в повіті парафій і священно- і церковнослужителів і в них дітей. 11. Число поселень, поміщицьких будинків і власників у повіті в цілому. Вимагалось окремо число слобід, сіл і хуторів з детальним описом визначніших з них, яким ремеслом або чим іншим виділяються. 12. Скільки в повіті душ чоловічої і жіночої статі за останньою ревізією в цілому і окремо різних станів. 13. Скільки яких заводів, фабрик і млинів. 14. Скільки якої землі під всіма поселеннями за генеральним межуванням; якщо ж межування не було, то вказати приблизно. 15. Чи бувають у повіті ярмарки і базари, в який час і в яких селах, скільки часу тривають, чи багато населення збирається на них і які там здебільшого бувають товари. 16. Чим переважно займаються мешканці, які є промисли, ремесла, куди вироби і продукти вивозять, чи не відходять для промислу і робіт в інші міста, куди саме і на які роботи. 17. Чи немає в повіті яких особливих дерев. Чи не вживають мешкан-

ці які трави в ліки або фарби. Чи не живуть на території повіту які особливі звірі, птиці, плазуни і комахи. 18. Чи не мають мешканці повіту яких дивовижних звичок. Чи немає чого особливого в їх вдачі, повір'ях, обрядах, способі життя і поведінці. Чи немає яких переказів, зв'язаних з давніми подіями, буттям, чи не мають якої відміни в одязі, у будові приміщень і домоводстві. 19. Про заводи. Кому належать, коли і ким побудовані, звідки привозять руду і все необхідне для заводів. Скільки виплавляється металу або виварюється мінералів. Куди і як їх відправляють. 20. Чи немає де мармуру або інших каменів, кам'яного вугілля, торфу тощо²⁹.

Надсилаючи таку обширну програму, Соймонов усвідомлював, що виконання її вимагатиме чимало часу, тому він просив «о скорейшем доставленні на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок, ваше превосходительство, иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настает, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время»³⁰.

Описування Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв тривало понад два роки. Так, ордер про складання описів Румянцев надіслав Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісницьким правлінням 23 квітня 1784 р.³¹, а перший опис — Київського намісництва — поступив тільки в кінці 1786 р., інші — на початку 1787 р. Це підтверджує той факт, що рукопис Київського намісництва разом з планом був надісланий Соймонову 29 грудня 1786 р. Описи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв Румянцев обіцяв надіслати Соймонову, як тільки одержить їх від губернаторів³².

Аналіз опису Київського намісництва 1786 р. показує, що він складений відповідно до викладеної вище програми Соймонова. Як це й передбачено програмою, опис починається з характеристики місцезнаходження намісництва. При цьому зазначається, що намісництво відкрите 9 січня 1782 р. Воно має форму продовгуватого неправильного чотирикутника, довжина якого 267 верст, ширина на півночі 102, на півдні 122 версти. Межує з Польщею, Чернігівським, Новгород-Сіверським, Харківським і Катеринославським намісництвами. Київське намісництво ділиться на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Пирятинський, Переяславський, Золотоніський, Лубенський, Хорольський, Миргородський, Городиський і Голтвінський. Щодо попереднього адміністративного устрою відзначено, що полкове управління Київського полку перебувало в Козельці, а Миргородського — в Сорочинцях. Нових міст не

²⁹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 2—10.

³⁰ Там же, арк. 1.

³¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 435, арк. 1.

³² ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 18768, арк. 1.

виникло. Київський, Козелецький та Остерський повіти розташовані на рівнині. Виняток становлять тільки Київські гори. Грунт тут піщаний, частково — глинистий. В Лубенському, Миргородському, Хорольському та ін. повітах — чорнозем. Після детального опису ґрунтів подається опис річок — Дніпра, Десни, Остра, Сули та ін., а також клімату. Потім характеризуються поштові дороги (Київ — Москва, Київ — Петербург, Київ — Кременчук).

У пункті 16 підкреслюється, що Київщина забезпечує себе хлібом, за винятком м. Києва, куди хліб завозиться з Польщі (тобто з Правобережної України, яка тоді входила в склад Речі Посполитої). Відповідаючи на наступний пункт, автори розповідають про тваринний і рослинний світ.

Цікавий розділ про населення. Тут подається загальна характеристика національного складу мешканців намісництва, їх вдачі, звичок, побуту, занять і т. д., а також кількість населення. За останньою ревізією (1764 р.) в Київському намісництві налічувалось 792 459 душ (чол. — 398 590, жін. — 393 869), в тому числі: купців — 562 (чол. — 281, жін. — 281), козаків — 299 537 (чол. — 149 130, жін. — 150 407), казенних селян — 6772 (чол. — 3369, жін. — 3403), рангових селян — 11 254 (чол. — 5444, жін. — 5810), магістратських селян — 2892 (чол. — 1432, жін. — 1460), церковних, монастирських і панських селян — 415 579 (чол. — 210 937, жін. — 204 642), слуг — 13 108 (чол. — 6140, жін. — 6968), вихристів — 108 (чол. — 49, жін. — 59), циган — 2068 (чол. — 1105, жін. — 963), значкових товаришів і сотенних старшин та їх родичів — 7874 (чол. — 3774, жін. — 4100), священно- і церковнослужителів — 8146 (чол. — 4260, жін. — 3886), в монастирях послушниць — 268, відставних з регулярної служби — 1879 (чол. — 1021, жін. — 858), канцелярських службовців — 889 (чол. — 509, жін. — 380), іноземців — 504 (чол. — 292, жін. — 212), священно- і церковнослужителів — 8146 (чол. — 4260, жін. — 618), кріпаків росіян — 784 (чол. — 384, жін. — 400). Отже, за цими даними можна створити уявлення про станову структуру населення Київського намісництва.

На території Київського намісництва налічувалось 11 міст, 35 містечок, 456 сіл, 1005 малих сіл і хуторів, 25 монастирів (всього 1532 поселення), 946 млинів, 142 казенні будинки, 760 дворянських, 2511 різночинських, 794 церковних, 78 купецьких, 2184 міщанських, 47 810 козацьких, 54 976 панських селян, 3700 дворів казенних селян.

Площа намісництва 27 360 кв. верст 90 десятин 1400 кв. сажнів. Загальний прибуток становив 499 096 крб. 24 $\frac{1}{4}$ коп.

Після цього загального опису природи й економіки намісництва детально висвітлюється історія і економіка Києва і Київського повіту, Остра й Остерського повіту, Козельця і Козелецького повіту, Пирятинна і Пирятинського повіту, Переяслава

і Переяславського повіту, Золотоноші і Золотоніського повіту, Лубен і Лубенського повіту, Хорола і Хорольського повіту, Миргорода і Миргородського повіту, Городища і Городищенського повіту, Полтави і Полтавського повіту. Тут подаються дані про кустарні промисли, сільське господарство, торгівлю тощо. Та чи не найповніше висвітлена ярмаркова торгівля (вказується, де, коли і скільки ярмарків буває, які товари і звідки привозяться, які товари і куди вивозяться).

В кінці опису подається характеристика київських монастирів, причому особливо детально описується Києво-Печерська лавра. Наводиться перелік лаврського майна і царських грамот, пожалуваних Лаврі.

Ще не було закінчено складання цих описів, як поступило від Румянцева розпорядження підготувати скорочені описи намісництва. Приводом до цього послужила поїздка Катерини II в Крим через Київ у 1787 р. 24 жовтня 1786 р. Румянцев писав Київському намісницькому правлінню: «Не имея и ныне по моему от 21 изшедшего августа сделанному предложению уведомления, какие и в каком образе готовят оно и все протчие присутственные места их донесения по случаю предстоящего шествия и пребывания е. и. в. в сей губернии, и как сие возможное время приближается, то я, отвечая моему долгу, наместническому правлению препоручаю возыметь в том все возможное старание, и сообщаю ему тут же и мою мысль, чтобы оно: во-первых, имело атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемеры в доказательство знания их долгу наилучшим искусством и по обыкновению от межевой экспедиции введенному масштабу сделать должны. Во-вторых, сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякого города особо и где бы их знатной или нечто значущий торг и промысел возможно внятным образом видим был. В-третьих, описание всех местечек, деревень, сел и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой — название уезда, во второй — число душ, в третьей — чьего владения, а затем, в-четвертых, — как оному, так палатам и иным присутственным местам иметь всем присутственным чинам именные списки по форме и им и канцелярским служителям ведомости образом рапортов и по всякой рубрике их предписания долгу и роду дел их ведомств и управлений подлежащих сокращенные и образом табелей сочиненные же ведомости, дабы е. и. в. из тех их точное состояние тотчас видимо было»³³.

Наводимо цей документ повністю, бо він допомагає встановити, в зв'язку з чим і за яких обставин виникли такі доку-

³³ ЦДІА УРСР. ф. 1193, оп. 2, спр. 216, арк. 3—5.

менти, як «Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими ж описаниями уездов ея составляющих с приложением при оных губернской и уездных карт. 1787 года января... дня»³⁴ та «Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием во оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненая. 1787 года генваря»³⁵.

Тепер немає сумніву, що і «Географічний опис» і «Книга Київського намісництва» складені відповідно до цього розпорядження П. О. Румянцева. «Скорочений географічний опис Київського намісництва 1787 р.», як це доводить зіставлення його рукопису з рукописом «Географічного опису Київського намісництва 1786 р.», складений за одним і тим же планом. Він включає відомості про намісництво в цілому, про міста і повіти зокрема. Опис насичений конкретним статистично-економічним матеріалом. Особливий інтерес становлять дані про сільське господарство, ремесло, торгівлю, в Києві зокрема, про кількість населення в містах, повітах і намісництві в цілому. Значна частина цих даних запозичена з опису 1786 р., а то й цілі сторінки переписані слово в слово. Наприклад, без будь-яких змін у «Скорочений географічний опис Київського намісництва» включено опис Лаврської друкарні.

В той же час є й відхилення в систематизації матеріалу. Наприклад, опис київських монастирів, Лаври зокрема, в скороченому опису 1787 р. докладніший, і виділений він у самостійну довідку, яка вміщена в самому кінці рукопису. В географічному описі 1786 р. вони характеризуються у довідці про Київ. Різні дані в цих описах і про населення. Якщо за описом 1786 р. населення в намісництві (без дворян) становило 792 479 чол., то за скороченим описом 1787 р.— 797 985 чол., тобто на 5506 чол. більше. Це пояснюється тим, що в опису 1786 р. кількість населення подана за останньою ревізією, а в опису 1787 р., напевне, за поточним переписом або за описом Милорадовича. Різні дані в цих описах і про державні прибутки. Особливістю скороченого географічного опису 1787 р. є те, що до нього додано 12 кольорових карт намісництва та 11 його повітів, причому на картах окремих повітів позначені всі села. Крім того, тут подається зведена таблиця про кількість населених пунктів, землі, казенних і приватних будинків, населення, державних прибутків тощо. На цій же таблиці зображені герби повітів. Прямим доповненням до скороченого опису 1787 р. є «Книга Київського намісництва 1787 р.», в якій подаються в алфавітному порядку всі населені пункти з зазначенням їх адміністративної приналежності, кількості населен-

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

³⁵ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. 169, додатковий опис, спр. 4.

ня, прізвищ власників сіл, а також з вказівкою на те, до яких станів належать мешканці кожного населеного пункту.

І, нарешті, кілька слів про «Краткое описание Киевской губернии в рассуждении протекающих по ней вод и возвышения гористых мест с объяснением положения ее уездов и главнейших рек, протекающих чрез всю или большую частию губернии»³⁶, в якому також наводяться дані про місце знаходження намісництва, вказується, з скількох і яких повітів воно складається, описуються їх кордони. Головна ж увага в цьому опису приділяється річкам, озерам, болотам і горам. Спочатку подається загальний опис річок, озер, боліт і гір у намісництві в цілому, а потім ці ж річки, озера, болота і гори описуються в межах повітів. В описах називаються міста й села, розташовані на берегах річок. Складено цей опис у 1785 р. за розпорядженням Катерини II. 1 січня 1785 р. з цього приводу П. О. Соїмонов писав генерал-губернаторам: «Благоугодно ее и. в. иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оные речкам, ручьям, равномерно и горам вверенных вашему превосходительству губерниях находящихся»³⁷.

На підставі цього П. О. Румянцев 21 лютого 1785 р. наказав Київському намісницькому правлінню дати розпорядження повітовим землемірам, щоб вони кожний у своєму повіті «как возможно вернее и точнее описали и особливо иметь их примечание о торговых реках, где они протекают, показав вершину их, или источники, откуда они начало свое имеют, и устье, в какие реки впадают, также и какие реки и озера в них входят, а по временам в году, какой они ширины и глубины и в весняное [время] как далеко разливаются, а в зимнее как долго льдом покрыты бывают, что наблюсти равномерно и в озерах и иных реках. А гор величину и ширину показать точно, и каменные ли они, или земляные и не значут ли они чего по древности. И ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковые списки к губернскому землемеру, а тот, приведя в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен неукоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоволит притвердить»³⁸.

28 лютого 1785 р., розглянувши ордер Румянцева, Київське намісницьке правління прийняло рішення надіслати указ повітовим землемірам, щоб вони негайно, в усякому разі не пізніше 1 квітня, надіслали губернському землеміру точні описи озер, річок, струмків і гір. Губернському землеміру Івану Миронову наказувалось після одержання від повітових землемірів описів виправити їх і через тиждень надіслати в намісни-

³⁶ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 18767.

³⁷ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 10.

³⁸ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2863, арк. 13.

цьке правління для подання Румянцеву. Опис тих повітів, де немає землемірів, доручити скласти землемірам інших повітів і теж надіслати у визначений строк ³⁹.

Однак, про що довідуємося з рапорту губернського землеміра Івана Мартинова, до 1 квітня 1785 р. надіслали описи тільки землеміри Пирятинського і Козелецького повітів. Від землеміра Хорольського повіту Василя Кудрявцева замість опису надійшов лист, в якому він пише, що немає матеріалів для складання опису ⁴⁰. 17 квітня губернське правління, вказавши на «нераденіє» Кудрявцева, зобов'язало його негайно скласти опис Хорольського повіту, а губернського землеміра—зібрати описи від інших землемірів, опрацювати їх і подати в губернське правління ⁴¹.

Надіслані повітовими землемірами описи річок, озер і гір були начисто переписані писарями намісницького правління і разом з загальним описом, який складався, напевне, губернським землеміром, були подані губернському правлінню 23 травня 1785 р., тобто майже на два місяці пізніше встановленого строку. 8 червня 1785 р. губернське правління передало рукопис Румянцеву ⁴².

Отже, авторами цього опису, крім губернського землеміра, якому належить і загальна редакція, були повітові землеміри: Козелецького повіту — Прима, Голтв'янського — Дашишев, Пирятинського і Лубенського — Олексій Карасевський, Миргородського — Кирило Пузинський, Городиського і Зодотоніського — Василь Климентьев, Хорольського — Василь Кудрявцев, Остерського — Тихон Курбашов, Переяславського — Кузьма Утерський ⁴³.

На підставі сказаного, а також вивчення історії складання топографічного опису Чернігівського намісництва ⁴⁴ можна з певністю твердити, що і «Географічний опис Київського намісництва 1786 р.» і «Скорочений географічний опис 1787 р.» були складені повітовими землемірами. В намісницьких центрах писались тільки загальні нариси і редагувався текст всього опису. На рукопису опису 1786 р. є підпис колезького асесора Петра Симоновського. Цілком ймовірно, що саме Симоновський написав загальну характеристику намісництва і відредагував весь його текст.

В сумі описи Київського намісництва (як і Чернігівського та Новгород-Сіверського) дають надзвичайно цінний матеріал

³⁹ ЦДДА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2863, арк. 14, 15.

⁴⁰ Там же, арк. 27.

⁴¹ Там же, арк. 28, 29.

⁴² Там же, арк. 31.

⁴³ Там же, арк. 16—23.

⁴⁴ Н. Стороженко. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского.— «Университетские известия», 1886, № 10, стор. 135—150.

про природу та економіку краю в останній третині XVIII ст. Історичні відомості в цих описах спорадичні і не спираються на документальні джерела. Скупі дані і про культуру та побут, освіту і науку. Етнографічні спостереження теж обмежені. Характеристика промислів дуже загальна, а відомості про окремі промислові підприємства випадкові. Більш-менш систематичні дані наводяться тільки про млини. Порівняно повно висвітлюється ярмаркова торгівля.

Характерною особливістю цих описів є те, що вони спричинені реформою 1781 р., а також фіскальними міркуваннями. Всі вони мають офіційне походження і склалися за єдиним заздалегідь розробленим планом. Виняток в цьому становить лише опис, складений комісією Милорадовича. Характерною особливістю опису Милорадовича є те, що він включає всі, без винятку, населені пункти намісництва.

Географічні описи багато дають і для розроблення різних питань історичної географії, адміністративно-територіального поділу зокрема, історії населених пунктів, в першу чергу міст. Є в них дані і для вивчення геральдики.

Вивчення обставин, за яких склалися описи, і їх змісту доводить, що після Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр. це найцікавіше статистично-економічне джерело.

И. Л. Бутыч

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОПИСАНИЯ КИЕВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА

Резюме

Для второй половины XVIII в. характерна большая заинтересованность общественности и правительства экономическими вопросами. Она находится в непосредственной связи с развитием экономической жизни, с теми глубокими сдвигами, которые произошли в социально-экономических отношениях. Этот интерес правительства и общественности повлек за собой конкретное изучение природы и хозяйственной жизни путем географических экспедиций и анкетных обследований. Дальнейшим развитием общего географического описания Российской империи были организованные правительством топографические описания. Первые из них связаны с Генеральным межеванием, а затем с проведением в жизнь Положения о губерниях 1775 г. Наместникам и губернаторам рекомендовалось составлять топографические описания вверенных им губерний. В результате этого отложился большой описательный и картографический материал (статистический, географический, камеральный, топографический, демографический, экономический).

В статье дан краткий обзор литературы, посвященной изучению материалов географических описаний, и более подробно освещены обстоятельства составления, а также содержание «Описания Киевского наместничества 1786 г.»

«Сокращенного особенного географического описания Киевской губернии с частными краткими ж описаниями уездов ея составляющих с приложением при оных губернской и уездных карт. 1787 года января... дня», «Книги Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием во оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненная. 1787 года, генваря», «Краткого описания Киевской губернии в рассуждении протекающих по ней вод и возвышения гористых мест с объяснением положения ее уездов и главнейших рек, протекающих чрез всю или большую часть губернии».

Описания эти вызваны реформой 1781 г., а также фискальными соображениями. Все они имеют официальное происхождение, составлялись по заранее разработанному плану и являются важным статистико-экономическим источником для изучения истории Украины второй половины XVIII в.